

VIII

Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü
Öğretim Üyesi, Samsun*

XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların Anadolu'ya yönelmesiyle başlayan fetihler, Bizans, İslam, Gürcü ve Süryani kaynaklarının yanı sıra Ermeni tarihçilerinin kaleme aldığı eserlerden de takip edilebilmektedir. Bu kaynakların tamamı, aynı ya da farklı bilgileriyle bütünü tamamlayan parçalar misali dönemi bütün açıklığıyla gün ışığına çıkarmaya çalışır. Süryani kaynakları hâkimiyet mücadelesi sırasında yaşananlara birinci derecede taraf olmayan bir kesimin gözüyle meselelere bakarken daha yorumsuz, daha gerçeğe yakın, daha objektif durur. Ancak Süryani tarihçilerinin büyük bir kısmı ilgilerini çekmediği için olmalı pek çok olaya ya çok yüzeysel temas eder ya da hiç temas etmez. Sadece XII. yüzyılın meşhur Süryani tarihçisi Mihail, özel başlık açıp Türklerin Anadolu'yu fethedişini, bu sırada yaşanan siyasi, demografik ve sosyo-kültürel değişimi emsalsiz tasvirlerle kaleme alır.¹

Anadolu'nun fethi dönemine ait İslam kaynakları Selçukluların batıya yayılışını bilhassa ilk karşılaşmalar sırasında yakından takip etmekten yoksundur. Bu sebeple özellikle Selçuknamelerde fark edilebilen mübalağalar, zaman zaman yaşananların gerçekliği konusunda şüpheler oluşturur. Devrin Arap müverrihleri ise kısa ifadelerle Selçuklu hükümdarlarının kazandığı zaferleri müjdelerken, sadece onların yazdıklarına bakarak hadiselerin gelişimini ve sonucunu anlamak neredeyse imkânsızdır. Geç döneme ait İslâm kaynaklarında da meseleler övgü ya da tenkit noktasındaki aşırılıklar ya da bilgiyi doğruluk derecesini tartmadan kullanma sebebiyle olduğundan daha karmaşık bir

hale gelebilmektedir.² Geriye, Anadolu'nun fethinde Selçuklulara karşı mücadele edenler gözüyle meselelere bakan Bizans, Gürcü ve Ermeni kaynakları kalır.

Anadolu'nun fethinden bahseden Bizans kaynakları, mücadelenin en önemli taraflarından birisinin gözüyle yaşananları aktarır. Ancak bu eserleri hazırlayanların çoğu resmî tarihçilerdir ve meseleleri sarayın bakış açısıyla kaleme almak zorundadır. Hal böyle olunca pek çok olay bu kaynaklarda yer bulamazken, yer bulanların da sebebi, gelişimi ya da sonucu diğerlerinden farklı olabilir. Özellikle İstanbul'un güvenliği için büyük öneme sahip İç Anadolu ve batısında meydana gelen olaylar bu kaynaklarda ayrıntısıyla yer alabilirken, Türklerin Anadolu'da ilk ele geçirdiği merkezlerin bulunduğu Doğu Anadolu'da yaşananlar Bizans kaynaklarının pek de ilgi alanına girmez. Anadolu'da fethedilen yerler Bizans'tan alınmış olmasına rağmen imparatorluğun kaynaklarında bu kayıplara dair yeterli bilgi bulunmaması ironi gibi gözükse de eksikliğin özünde yatan bu ilgisizliktir.³

Gürcü kaynakları Selçukluların Kafkasya ve Gürcistan'daki faaliyetleri hakkında en önemli kaynakların başında gelir. Selçuklular bu bölgeleri ele geçirip batıya doğru ilerlemeye başladığında Gürcü tarihçileri olaylara eski hassasiyetle yaklaşmaz; ülkelerindeki gelişme ve değişimleri çağdaşlarından daha ayrıntılı kaydederken Doğu Anadolu'da yaşananlarla fazla alakalı değildir. Yaklaşık yarım asır sonra, XII. yüzyılın başlarında Kral IV. David (1089-1125) bölgedeki Selçuklu varlığına son vermeye çalıştığı sırada Gürcü kaynakları da yeniden Doğu Anadolu'dan sıkça bahsetmeye başlar.⁴

ERMENİ KAYNAKLARININ ANADOLU'NUN FETHİNE BAKİŞ AÇISI

Anadolu'nun fethi konusuna temas eden Ermeni tarihçileri içerisinde ana kaynak konumunda olanlar, Aristakes ve Mateos'tur. Bunlardan Aristakes, Ardızın yakınlarındaki Lasdiver köyünde doğmuştu. Rahip olan Aristakes 1072-1079'da kaleme aldığı eserinde çoğunlukla bizzat şahit olduğu olayları aktarmış, 1000-1045 arasında Ermeni-Bizans ilişkileri, Selçuklu akınları ve Ermenilere komşu halkların tarihi başta olmak üzere devrin konularında önemli bir referans kaynağı olmuştur. Urfâda doğan ve yaşayan Mateos da çağdaşı gibi din adamıdır. 1113'te yazmaya başladığı Kronoloji isimli eserinde Bagrathlılar, Selçuklu akınları, komşu

halkların yaşantıları ayrıntılı olarak yer alır. Anılı Samuel'in başlangıçtan 1180'e kadar olan olayları konu edinen Tarihçilerin Metinleri Derlemesi adlı kronolojik çalışmada daha önceki tarihçilerin eserlerini eleştirel bir süzgeçten geçirerek anlatılır. Daha geç dönem kaynaklar arasında Anadolu'nun fethinden bahseden tarihçiler içerisinde XIII. yüzyıl tarihçileri Genceli Kiragos, Mıkhitar Ayrivanetsi ve Stephanos Orbelian din adamı, Vardan tarihçi, filozof, çevirmen ve eğitimci, Simbat ise komutan ve devlet adamıdır.⁵

Ermeni kaynakları, Anadolu'nun fethi döneminde ilk devir hadi-selerin en mühim kaynağı konumundadır. Selçuklular Doğu Anadolu sınırlarına dayandığında bölge fiilen Bizans İmparatorluğu'nun hâkimi-yeti altındaydı. Çeşitli çevrelerce ileri sürüldüğü gibi Selçuklular, Doğu Anadolu'da Ermenilere ait herhangi bir siyasi teşekküle son vermemişti. Bununla birlikte yöre ahali içerisindeki en önemli unsur Ermenilerdi. Selçuklularla Bizans İmparatorluğu arasındaki güç mücadelesine en yakından tanık olanlar, Ermeni tarihçileriydi. Doğu Anadolu'daki Ermeniler bu mücadelede Bizans'ın yanında yer almakla taraf da olmuşlardı. O yüzden Ermeni tarihçileri yaşananları kaleme alırken Anadolu'nun fethine karşı cepheden bakmaktaydı. Üstelik yaşadıkları yerlere kendilerinden sayıca çok üstün Türkler yerleşmeye başladığında azınlık konumuna düşen bir toplumun sözcüleri-ydi. Toplumunun sözcüsü olarak tarih yazan kişilerin neredeyse tamamının aynı zamanda din adamı olması, kutsal mekânları Müslüman Türkler tarafından ele geçirilmeye başlanan bir ülkede yaşananların Ermeni kaynaklarında fazlasıyla yer bulmasına sebep olmaktaydı. Karşılarında yer alan topluluk Müslüman'dı ve büyük kısmı din adamı olan Ermeni tarihçilerin neredeyse tamamı bu dini sapkın bir inanç olarak kabul edip onlara karşı yapılan mücadeleye de kutsal bir anlam yükliyordu. Özellikle XI. yüzyıl tarihçileri, başta Urfalı Mateos olmak üzere eserlerini hazırlarken bu tesirin ağır etkisi altında kalmışlardır. Bu özelliklerine rağmen çok değerli bilgilere sahip olan Ermeni tarihleri, Anadolu'nun fethinin ilk safhasını çağdaşlarından daha ayrıntılı olarak kayıt altına almıştır.

Ermeni kaynaklarının esas itibariyle Türk tarihine ya da bu tarihin bir parçası olan Selçuklu tarihine ışık tutmasıyla ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler Ermeni kaynaklarının Türklere bakış açısıyla ilgili önemli fikirler verir. H. D. Andreasyan'ın bu konudaki makalesi hem ilk olması hem de içeriği bakımından önemli bir yol göstericidir. H. D. Andreasyan'a göre "Ermenilerin Türk hâkimiyetinde

yaşadığı devir” olarak tanımlanan Selçuklu dönemine ait Ermeni kaynaklarının nasıl bir öneme sahip olduğunu ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir.⁶ H. D. Andreasyan’dan sonra bu çalışmada etkisi olan diğer bir tenkit, M. A. Kaşgarlı’ya aittir. O, Ermeni kaynaklarının Türklere dini ve millî önyargılarla baktığından bahisle bunlarda yer alan bilgilerin titizlikle incelenmesi gerektiğini özellikle vurgular. Özellikle din adamı olan Ermeni müverrihlerinin bir kısmının muhayyel tarih yazdığını, bazılarının olmamış olayları yaşanmış gibi göstermekten çekinmediği kaydeder. Ermeni kaynaklarında efsanelerle tarihi gerçeklerin birbiriyle karıştığını da altını çize çize iddia eder.⁷

Anadolu’nun fethini Ermeni kaynaklarının gözüyle tarif etmeye çalışırken başlangıç noktası, Çağrı Bey’in batı seferidir. Esasen Türklerin Anadolu’ya yerleşmeye başlaması XI. yüzyıldan çok önceye dayansa da siyasî, sosyo-kültürel ve dinî açıdan gereken değişim ve dönüşümü gerçekleştirerek ülkeyi yurt edinmeye başlamalarını Çağrı Bey’in keşif seferiyle birlikte başlatmak uygun olur. Bu seferle birlikte Selçuklular Doğu Anadolu ve Kafkasya’yı tanımaya başlamış ve kendilerine uygun bir yurt olabileceğini keşfetmiştir. İşte bu keşif, Anadolu’nun fethinin ilk basamağını teşkil etmektedir. Anadolu’nun fethinin sonlandırıldığı tarih ise 1071’den sonra ülkede Türk beylik ve devletlerinin kurulmasıyla sınırlandırılabilir. Bizans açısından bakıldığında bu tarihi 1176 Miryakefalon savaşına kadar ileri götürmek mümkündür. Malazgirt’teki yenilgiden sonra 105 yıl boyunca Anadolu’yu Türklere tekrar geri alabileceği ümidini taşıyan Romalılar, bu mağlubiyetten sonra hayallerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Bununla beraber bizim esas aldığımız kaynaklar esas itibarıyla Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerleri dikkate alarak eserlerini kaleme aldıkları için batıda gerçekleşen hadiselerle duyarsız kalmaktadır. O sebeple biz de Anadolu’nun fethini onların sınırladığı ölçüyle yani Melikşah (1072-1092) devrinin sonlarına kadar ele almak zorundayız. Bu dönemden sonra Anadolu’ya ait bilgiler o kadar paramparçadır ki artık bu ülkeyi bir Türk yurdu görmelerinden olsa gerek Ermeni tarihçilerinin izinden giderek Bizans’la yapılan mücadeleleri takip etmek neredeyse imkânsızdır.

İLK KARŞILAŞMA: ÇAĞRI BEY'İN BATI SEFERİNİN ERMENİ KAYNAKLARINA YANSIMASI

Anadolu'nun fethinde dönüm noktası olaylardan birisi Çağrı Bey'in batı seferidir. Bu seferin gerçekleşmesindeki temel sebep, Gaznelilerle Karahanlılar arasında sıkışıp kalan Oğuzların Kınık boyuna mensup Türkmenlere yurt bulmaktır. Her iki devletten de verecekleri askerlik hizmeti karşılığında yurtluk talep eden Selçuklular bu taleplerine olumlu cevap alamadıkları gibi her iki devlet tarafından baskı altına alınmıştı. İşte bu baskıdan kurtulma ve boyuna yurt bulabilme amacındaki Çağrı Bey, batıya sefere çıkmıştı.⁸

Çağrı Bey batı seferine çıktığında Ermeniler, iki önemli ailenin idaresi altında yaşamaktaydı. Bu siyasî teşekküller etrafları surlarla çevrilmiş müstahkem yerlerde kurulan prensliklerdi. Bu ailelerden en önemlisi Bagratlılardı. Anı⁹ ve Kars şehirlerine hâkimlerdi. Diğeri ise Van ve çevresindeki Vaspuragan'ı idare eden Ardzrouni ailesiydi.¹⁰ Ancak Ermeniler arasında siyasî birlikten bahsetmek mümkün değildir. Bu hanedanların en büyüğü olan Bagratlılar bile birbiriyle dayanışmadan yoksundu. Her aile bölgedeki konumunu güçlendirebilmek için farklı devletlerle işbirliği içine girerken bir diğeri hâkimiyet alanını daraltmaktan geri durmuyordu. Nakharar adlı feodal unsurların arasındaki güç mücadelesi bu çekişmeyi daha da artırırken bölünmeyi de körüklemekteydi. Ermeni tarihi bu mücadelenin ayrıntılı örnekleriyle doludur.¹¹

1016'da başlayıp 1021'de biten bu seferden sonra Selçuklular, Anadolu'nun kendilerine yurt olabileceğini anlamışlardır. Ancak Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya gelişini tasvir eden kaynak sayısı oldukça azdır. Bizans ve Gürcü tarihçilerinin haberdar olmadığı bu konuyla ilgili olarak bir İslam kaynağı¹² ve geç dönem Süryani Vekayinamesi'nde¹³ bazı bilgiler bulunsa da eğer Ermeni kaynakları olmasaydı, Selçukluların Anadolu'yu kendilerine nasıl yurt olarak seçtiklerini anlamak mümkün olmazdı. Her ne kadar Ermeni kaynaklarındaki bilgiler parça parça olsa da bunlar bir araya getirilip değerlendirildiğinde bir tarihi gerçek de ortaya çıkmış olmaktadır.

XI. yüzyılın en önemli kaynaklarından Aristakes, Van bölgesindeki Ermenilerin 1021'de Türk baskısı sonucu yerlerini terk ettiğinden bahisle bu dönemde Doğu Anadolu'da bir Türk unsurunun bulunduğunu yazmaktaydı.¹⁴ Çoğunlukla bizzat tanık olduğu olayları aktarmasıyla şöhret bulan Aristakes'in naklettiği bu bilgiyle meseleyi aydınlatmak mümkün

değildi. İşte bu aşamada geç dönem Ermeni kaynakları devreye girerek olayların ayrıntısının öğrenilmesini sağlar. İki döneme ait kaynaklar arasında olayın aktarılma tarzındaki fark, Çağrı Bey'in seferinin sonuçlarında aranmalıdır. Aristakes'in meseleye temas ettiği zamanda Selçuklulardan oldukça korkan ve onlara karşı ülkesini savunamayacağını gören Van'daki Vaspuragan kralı Senekerim, Bizans İmparatoru II. Basileios'la (976-1025) anlaşarak Sivas'ta kendisine verilen yerler karşısında topraklarını Bizans'a bırakmıştı. Haliyle Aristakes'in 1021'deki kayıtlarında meseleye "Türk baskısıyla Senekerim topraklarını Bizans'a bıraktı" şeklinde kısaca temas etmesi de tabiiydi. Çünkü ondan sonraki gelişmelerin hiç birisinden haberdar olması mümkün değildi. Oysa ileriki döneme ait Ermeni tarihçileri Selçukluların Doğu Anadolu'ya baskısının Çağrı Bey'in seferinden sonra değiştiğine, bölgeyi yurt edinme düşüncesinin 1021'den itibaren onların kafasına yerleştiğine, üstelik güvenliği sağlama bahanesiyle Bizans'ın 1021-1045 arasında yöredeki Ermeni prensliklerini ortadan kaldırarak bölgeye yerleştiğine şahit olmuşlardı. Bu sebeple geç dönem kaynaklarda XI. yüzyılın başlarına ait kayıtlarda Çağrı Bey'in batı seferine ayrıntılı olarak temas edilir.

Aristakes eserini 1072-1079 arasında kaleme alırken Selçukluların Doğu Anadolu'da ilk görünmesinden sadece mahallî sonuçları itibariyle haberdar olabilir. Ancak kroniğini 1113'te yazmaya başlayan dönemin diğer önemli tarihçisi Urfalı Mateos'la birlikte, 1021'de yaşananlar hakkında özellikle de Ermenilere etkileri bakımından hayli bilgi edinilmeye başlanılır. Anlaşılan aradan geçen zaman içerisinde Mateos, bu olayla ilgili olarak daha fazla bilgi ve belge toplamış olmalı ki meseleye çok ayrıntılı temas eder. Ermeni takvimine göre 467'nci yılın başlangıcında, yani takriben 1018'in Mart ayında, Mateos'un ifadesiyle haça tapınan bütün Hıristiyan halk, "Allah'ın hiddetine" maruz kaldı. "Öldürücü nefesli ejder", Ekanimi Selâse'ye tapınanları vururken Resul ve peygamber kitaplarının temeli sarsıldı, "kanatlı yılanlar" bütün Hıristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Bu olumsuz sıfatla anılanlar Çağrı Bey ve maiyetindekiler, geldikleri yer de Van bölgesindeki Vaspuragan eyaletiydi. Devamında Aristakes'in bahsettiği "Türk baskısıyla Senekerim topraklarını Bizans'a bıraktı" olayının nasıl gerçekleştiğini anlatan Mateos, Selçuklu ordusunun Vaspuragan'a gelmesini haber alan Senekerim'in oğlu David'in düşmanların üzerine yürüdüğünü yazar. İki ordu savaşa tutuştuğunda o zamana kadar buna benzer bir süvari ordusuyla karşılaşmayan Ermenilerin, uzaktan atılan oklara

karşı kılıçla mücadele edememekten dolayı kısa sürede bozulduğunu kaydeder. Ordusu tamamen yok olmadan geri çekilen David, yaşananları babasına anlattığında Senekerim kederlenir, derin düşüncelere dalar. İncil'de anlatılan felaket günlerinin Türkler eliyle yaşanmaya başladığına karar verir.¹⁵ Bundan sonra da Aristakes'in bahsettiği göç hadisesi yaşanır ve Bizans imparatoruyla daha güvenli bir yer karşılığında topraklarını takas ederler.

Simbat ve Çamiçyan'ın yazdıkları sayesinde, Selçukluların 1021'de Van'a ulaştığı, Selçuklu ordusunun karşısına çıkan Ermeni kuvvetlerini fazla bir direniş olmadan mağlup ettiği gün yüzüne çıkmıştır. Ancak onların eserlerine hâkim olan üslup, Mateos'un olayları olabildiğince dini motifle bezeyerek dramatize ettiği tarza çok benzer. Aristakes'in aksine Mateos'tan itibaren Ermeni tarihçilerinin hepsi Selçuklu ordusundan adeta İncil'de tasvir edilen kıyamet alametlerinden birisi gibi bahseder ki şahit olmamalarına rağmen böyle bir değerlendirmede bulunmaları aslında, bu akın karşısında yaşanan korkunun nesilden nesile, üstelik şiddetini artırarak aktarılmış olması ihtimalini çağırırır.¹⁶ Bir diğer Ermeni tarihçisi olan Vardan, Çağrı Bey ve askerlerinin Dovin'in kuzeyindeki Becni'ye kadar ilerlediğini ve aynı başarıyı burada da elde ettiğini yazar.¹⁷

Ermeni kaynaklarından elde edilen bilgilerden Doğu Anadolu'nun neden Selçuklulara yurt olabileceği hususunda üç önemli ipucu bulunur: Birincisi, bölge önemli bir güç tarafından savunulmamaktadır. Mirhond'un yazdıklarından, Çağrı Bey'e bağlı kuvvetlerin sayısının üç bin civarında olduğu bilinmektedir. Önemli bir güç sayılamayacak bir orduyla elde edilen zaferler, Selçukluların bölgeye fazla bir direnişle karşılaşmadan yerleşebileceklerinin habercisi olmuştur. İkincisi, savaş yapılan yerlerden anlaşıldığı kadarıyla Çağrı Bey ve yanındakiler, halkın belirli şehir merkezleri etrafında yoğunlaştığını fark etmişlerdir. Hal böyle olunca, etrafi surlarla çevrilmiş şehirler dışındaki bölge, yani, Selçukluların konar-göçer hayatlarını sürdürebilmek için aradıkları otağı bol bozkırlar, neredeyse ıssızdı. Üçüncü olarak da Doğu Anadolu, coğrafi şartlar, bitki örtüsü ve iklim itibarıyla Türklerin yarı göçebe yaşantısı için eşsiz bir yerdi.

YURT EDİNME MÜCADELESİNİN BİRİNCİ SAFHASI: TUĞRUL BEY (1040-1063) DÖNEMİNDEKİ İLK ÇATIŞMALAR VE ERMENİLER

1021'den sonra Selçukluların Anadolu'yu fethetmek üzere bölgeye yönelmesi, Tuğrul Bey dönemindeki faaliyetlerle başlar. 1045'te Dövin önlerindeki ilk karşılaşma ile Bizans ve Selçukluların bölgedeki hâkimiyet mücadelesi de başlamış oldu. Kafkasya ve Doğu Anadolu, XI. yüzyılın ortalarına gelene kadar doğu-batı çekişmesine pek çok kez ev sahipliği yapmış, burada yaşayan topluluklar da bu mücadelenin ortasında kalmışlardı. Nüfus, askeri güç ve devlet tecrübesi bakımından tarihin akışını değiştirmekten uzak olan her topluluğun kaderi, güçlü bir devletle ittifak yaparak varlığını korumak olmuştur. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki toplulukların tarihi de bu tür ittifak ve mücadelelerle doludur. Med, Pers, Sasani ve Müslüman Arapların temsil ettiği doğu dünyasıyla Makedonyalı İskender, Roma ve Doğu Roma İmparatorluklarının temsil ettiği batı dünyası arasında sınır olan Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir diğerini ortadan kaldırmaya çalışan bu güçler kıyasıya mücadele içindeyken, bölgede yaşayan topluluklar ne nüfus ne de askeri güç olarak bağımsız kalıp bu mücadelenin başka bir coğrafyada yaşanmasını sağlayabilecek durumda değillerdi. Bu toplulukların başında da Ermeniler gelmekteydi.¹⁸ Özellikle Doğu Anadolu'daki çekişmeden en çok zararı gören topluluğun bir parçası olan Ermeni tarihçileri, aynı zamanda gelişmelerin bir tanığı olarak 1045 ve sonrasındaki Türk fetihleri sırasında yaşananlara çağdaşı tarihçilerden çok daha farklı bir açıdan bakacaktı.

Çağrı Bey'in seferinden sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya'da önemli siyasi değişiklikler olmuştur. Devrin Bizans imparatorları, bu bölgelerdeki siyasî teşekkülleri kendine bağlayarak Selçuklulara karşı bir savunma hattı oluşturma çabasına girmişti. Bu maksatla Gürcü krallığına yüksek hâkimiyetini benimsetmeye çalışırken Ermeni prensliklerini de ortadan kaldırmaya gayret etmekteydi. Bunda büyük ölçüde başarılı da oldu. Ancak bölge toplulukları bu girişimleri dolayısıyla Bizans'a büyük öfke duymaktaydı. Bir yandan bağımsızlıklarını kaybetmeleri, diğer yandan da yurtlarından sürgün edilmeleri¹⁹ büyük acılara sebep olmaktaydı. Özellikle ikinci uygulama, ileride bahsedileceği üzere Ermeni tarihçilerine göre Doğu Anadolu'nun Selçukluların eline geçmesini sağlayan en önemli sebeplerden birisi olacaktı. Üstelik Bizans'ın monofizit Ermeni ve Gürcüleri, diyofizit İstanbul kilisesine bağlama

çabası da büyük tepkiye sebep olmaktaydı.²⁰ Ancak bunların hiç birisi, “dinsiz” Selçuklulara karşı Ermenilerin Bizans’ın yanında yer almasını engellemedi. Bütün olumsuzluklara, tüm yaptıklarına rağmen Bizans’ın yanında yer alarak Hıristiyanlık temelinde işbirliği yapmayı en doğru yol olarak gördüler. Ermeni tarihçilerinin bu olanlardan etkilenmemesi imkânsızdı.

1045’te Türkistan’dan çok sayıda askerin ülkelerine geldiğini yazan Aristakes, onların “arslan gibi hızlı ve güçlü”, “yaylarının gergin, oklarının sivri” olduğunu, atlarının da “bir kartal sürüsüne benzediğini” ifadeyle halkının duyduğu korkuyu okuyucusuna hissettirmektedir. “Doymak bilmeyen aç kurtlar” gibi Hıristiyanlara saldıran Türkler, Pasin ve Vagharşavan’daki 24 yerleşim yerini yağmalamış, her yeri ateşe verip pek çok tutsak da almış, aynı şeyi yapmak üzere Karin’e de yönelmiş ancak daha sonra vazgeçmişti.²¹ Bu satırlarda anlatılanlar, Selçuklu Devleti’nden önce bölgede faaliyet gösteren Türkmenlere aitti. Yapılan tasvirlerdeki somutluk, diğer hiç bir kaynakta rastlanamayacak canlılığa sahip olduğu gibi Anadolu’nun fethine Ermeni kaynaklarının hangi mesafeden tanıklık ettiğinin de önemli bir iziydi.

Yabguların akınından sonra 1045’te Dovin’de Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusu, Bizans ordusuyla karşılaşmış ve yapılan savaşı kazanmıştı. Bu hem iki taraf arasındaki ilk savaşı hem de Selçukluların Bizans’a karşı kazandığı ilk galibiyetti. Bu savaş hakkında kaynaklarda neredeyse hiç bilgi olmadığı söylene yeridir. İslam kaynakları içerisinde Azimi sayesinde Bizans ordusunun Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluştuğu, Selçuklular karşısında bozguna uğradıkları öğrenilmektedir.²² Savaşı karşı taraf cephesinden anlatan ise Bizans ordusunun başkomutanı kendilerinden olan Ermeni kaynaklarıdır. Ne Bizans ne de Gürcü kaynaklarında yer bulmayan bu muharebe hakkında Urfalı Mateos ve muhtemelen ondan alıntı yapan muahhar Ermeni kaynakları, Bizans ordusunun büyük bir bozguna uğradığını, başkomutan olan Wahram Pahlawuni ile oğlu Grigor’un hayatını kaybettiğini yazar.²³ Çamiçyan ise Selçuklular Anadolu’ya ilk girdiğinde 100. 000 askerleri vardı derken²⁴ Bizans’a yönelen orduları kast etmiş olmalıdır.

Geç döneme ait kaynaklar kayıt altına alırken Aristakes’in bu savaşa duyarsız kalmasının sebebi, aynı yıl Bizans İmparatoru Konstantinos Monomakhos’un (1042-1052) Anı şehrini alması olmalıdır. Ermeniler için mühim bir dinî merkez olan bu şehrin kaybedilmesi Aristakes’i o kadar büyük hayal kırıklığına sürüklemiş ve öfkelenmişti ki²⁵ ne

hakaretler yağdırdığı Bizans imparatorunun yolladığı ordunun Dovin önlerinde uğradığı mağlubiyeti kayda değer bulur ne de bu orduya bir Ermeni'nin komuta ettiğini önemserdi. Benzer hayal kırıklığını çağdaşı olan diğer tarihçide de bulmak mümkündür. Bizans ordusu kenti almayı başaramamışken babası Gagik'le yapılan antlaşma gereği onun ölümünden sonra şehri Romalılara bırakma sözünü yerine getiren oğlu bir daha kente geri dönmeyince, ahali de Anı'yı Bizans generali Baragamamos'a teslim etmiştir. Teslimden önce halk, eski krallarının mezarlarında gözyaşı dökerek Bagratlı hanedanı için ağlamış, kendilerine ihanet eden yöneticilerine lanetler yağdırmış, daha sonra da çaresiz vaziyette Romalı kumandana mektup yazarak şehri teslim edeceklerini bildirmişlerdi.²⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki Ermenilerce büyük öneme sahip olan Anı şehrinin Bagratlılar tarafından Bizans'a bırakılması hiçbir şekilde kabul görmemişti. Bununla birlikte Simbat ve Urfalı Mateos sayesinde 1045'te Selçuklarla Romalılar arasındaki savaşın sonucu hakkında İslam kaynağını teyit eder bilgiye ulaşıldığı gibi Bizans ordusunun mahiyeti hakkında da önemli bir bilgi elde edilmiştir.

Selçuklular Anadolu kapılarına dayandığı sırada Bizans kaynakları İstanbul'daki taht değişikliği, Konstantinos Monomakhos'un ilk icraatları ve ona karşı isyan eden Maniakes ve Tornikios'un isyanlarıyla, Peçenek ve Rus saldırılarıyla o derecede meşguldü ki Dovin'de yaşanan gelişmelere duyarız kalmıştı. Ermeni tarihçilerinin iliklerine kadar hissettiği Türk tehlikesi, Selçuklulara yenilen Bizans ordusunun başkentinde neredeyse hiç yankı bulmamıştı.²⁷ Sadece Nikephoros Bryennios anlaşılması zor ifadelerle 1047'den önce Vaspuragan bölgesinde yapılan bir savaştan bahseder ancak bunun Dovin'de yapılan muharebe olması pek de mümkün değildir.²⁸

Anadolu'nun fethinde dönüm noktası olaylardan birisi, İbrahim Yınal'ın 1048'deki Doğu Anadolu harekâtıdır. Bu harekâtle ilgili olarak Selçukluların Hasankale önlerinde Liparit kumandasındaki Bizans ordusuyla yaptığı savaş genelde kaynakların dikkatini çeker. Ancak Selçuklu ordusunun savaş başlamadan bölgedeki Ermenilerin direnişini kırdığı sadece Aristakes'in yaptığı tasvir sayesinde öğrenilebilir. Selçuklu ordusu 14 gün boyunca Artvin ve İspir'den Muş'a, Karin'den Pasinlere kadar uzanan yerlerdeki Ermeni kuvvetlerine ağır kayıplar verdirdikten sonra Bizans ordusuyla karşılaşmak üzere Hasankale'de konuşlanmıştı. Ermeni tarihçi bu şehirlerde yaşananları o kadar acıklı bir dille kaleme alır ki kilisenin Ermeni tarih yazımına etkisini görmek isteyen burada

kullanılan dini benzetmelere, kullanılan deyim ve terimlere baksa yeter. Aristakes'in yazdığına bakılırsa 60. 000 askeri olan Bizans ordusu Pasinler'e vardığında Selçuklulara karşı fazla direnemedi, ağır bir mağlubiyet aldı, komutanı Liparit de esir düştü. O ve diğer esirler Selçuklu hükümdarına gönderilirken Selçuklu ordusu da "hasat edilmeye hazır bir tarla gibi" bekleyen Anadolu'dan büyük ganimetler elde etmek üzere yağmaya başladı. Tuğrul Bey de hiçbir karşılık almaksızın Liparit'i serbest bırakmıştı.²⁹

Dönemin ana kaynağı sıfatıyla Aristakes bunları yazarken, Mateos'un Hasankale savaşına temas etmemesi şaşırtıcıdır. Geç dönem kaynaklar ise esas itibarıyla Aristakes'in yazdıklarını tekrarlamakla birlikte bazı ayrıntılar ekler ya da yorumlarıyla olayın farklı sonuçlarına dikkat çekerler. Simbat, bu yaşananlara bir sorumlu ararken Bizans'ı suçlayan ilk Ermeni tarihçisidir. Ona göre Ermenilerin yaşadığı yerleri zapt ettikten sonra yiğitçe vatanını koruyabilecek insanların yerine hadım askerler yerleştiren Bizans, böylece bölgeyi savunmasız bırakmıştı. Türkler de arazinin sähipsiz kaldığını öğrenince çok kolayca ele geçirmeye başlamışlardı. Ermenilerin de Türklerle karşı durma umudu kırılmaya başlamıştı.³⁰ Çamiçyan ise ikinci kez Bizans'a taarruz eden Selçuklu ordusunun ilkinden iki kat daha güçlü yani 200. 000 civarında askerden oluştuğunu yazar.³¹ Vardan, "fatih" unvanıyla andığı Tuğrul Bey'in yolladığı İbrahim'e karşı çıkanlar arasındaki Ermeni ve Gürcü asilzadeleri sayar. Bunlar Vasağın oğlu Grigor ve Gürcü prensi Apirat'tır. Daha sonra bir cümleyle savaşın akıbetini bildirdikten sonra Liparit'in esir düşmesini ve Tuğrul Bey'in onu serbest bırakmasını anlatır.³²

Hasankale Savaşı, Bizans ile yapılmış olmasına rağmen devrin Bizans kaynaklarından bir tek Skylitzes'nin dikkatini çeker.³³ Diğerleri bu olaya ya Nikephoros Bryennios ve Mikhael Psellos örneğinde olduğu gibi hiç yer vermez ya da Mikhael Attaleites gibi yüzeysel ifadelerle temas eder.³⁴ Ancak bir XII. yüzyıl Bizans tarihçisi hem Selçuklu ordusunun 100. 000 gibi kalabalık bir sayıya ulaştığını yazarken hem de ilk olarak Nikephoros Bryennios'un yazdığı³⁵ savaşın sebebinden bahseder. Zonaras'a göre İbrahim Yinal, bir yıl önce Anadolu'da fetihler yapmakla görevlendirilen ancak Romalılar tarafından pusuya düşürülerek öldürülen Tuğrul Bey'in amcazadesi olan Hasan'ın intikamını almak üzere Hasankale'ye gelmişti.³⁶ Urfalı Mateos'un da çok önemli bu savaşa yer vermemesi dikkat çekicidir. Ermeniler bu baskından zarar gördüğü için sadece Aristakes'in dikkat çekmesi sayesinde savaş öncesinde

yaşananlar gün yüzüne çıktığı gibi Hasankale muharebesi ve zaferden sonra Selçuklu ilerlemesiyle ilgili olarak İslam kaynaklarında yer alan bilgileri de teyit etmek mümkün olur.³⁷

ÇÖKÜŞÜN BAŞLANGICI: ERZURUM'UN KAYBEDİLİŞİ

Aristakes'in olayları naklederken kullandığı üslup diğer Ermeni tarihçilerine göre biraz daha yorumsuzdur. Ermenileri etkileyen meselelerde kimliğini öne çıkarsa da ötekiler gibi abartı yapmamaya özen gösterir. Ancak ilk kez Hasankale savaşı öncesinde yaşananları tasvir ederken kalemini öylesine bir tarzda kullanmıştır ki tarihçiliği, Hıristiyanlığının ve din adamlığının çok ardında kalmıştır. Halkının karşılaştığı sıkıntılardan bu ruh haline sürüklenmiş olmalı ki Erzurum'un kaybedilmesiyle duygusallığı zirveye çıkmıştır. Bu şehrin güzelliklerinden uzun uzun bahseden Aristakes, somut bir şey anlatmaksızın onu nasıl kaybettiklerini ağlayan bir insanın ruh haliyle kaleme almıştır. Onun satırlarında tarihi bilgi niteliğine sahip cümleye neredeyse rastlanamazken edebiyatçıları kısıktırarak benzetmelere sıklıkla rastlayabilirsiniz. Ancak sadece onun yazdıklarına bakarak Erzurum'da neler olduğunu anlamak mümkün değildir.³⁸

Erzurum, Ermeniler için Doğu Anadolu'daki en büyük siyasi, dini ve kültürel merkezlerden birisidir. Onun kaybedilmesi de şüphesiz büyük acıya sebep olur. Ancak bu şehirde yaşananları Ermeni kaynaklarından elde edilen bilgilerle tespit edebilmek pek mümkün değildir. Çünkü sağduyusuna güvenilen Aristakes'in böylesine duygusal bir şekilde yaklaştığı bu kaybı Mateos'un nasıl karşılayacağını tahmin etmek zor olmasa gerek. Nitekim o, Hasankale savaşından yaklaşık bir yıl sonra, Sultan Tuğrul'un emriyle İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Doğu Anadolu'ya sefere çıktığını yazarken, onların, bütün Ermenistan'ın Romalılar yüzünden başsız ve müdafaasız kaldığını bildiklerini yazar ve devamında ekler: "Çünkü Romalılar, cesur ve kuvvetli adamları şarktan uzaklaştırmışlardı ve Ermenistan'ın ve bütün şarkın müdafaası yalnız hadımağası olan kumandanların elinde kalmış bulunuyordu." Buna benzer bir yorum daha önce Simbat tarafından, Hasankale savaşının ardından yapılmıştı. Ancak artık açık olarak anlaşılan o ki Doğu Anadolu'da Bizans'ın savunma gücü çok zayıftı, Selçuklular bölgede çok rahat ilerleyebilmelerinden bunu anlamıştı ve ortaya çıkan güç boşluğunun en önemli sebeplerinden birisi, belki de birincisi, Ermeni tarihçilerinin ağır

ifadelerle tenkit ettiği gibi Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılarak yerlerine paralı askerlerin yerleştirilmesiydi. Böylece vatanını kahramanca savunabilecek askerlerin yerini geçimini bu işten temin etmeye çalışan ve Ermenilerce “hadımağası” olarak nitelenen kumandanların yönetimindeki askerler almıştı. Bu nitelemelerden sonra Selçuklu ordusunun Erzurum’a ulaştığını yazan Ermeni tarihçisi, halkın şiddetle direnmesine rağmen savunmanın ancak bir gün sürdüğünü, çünkü kenti savunan askerlerin kaçarak ahaliyi yalnız bıraktığını, Türklerin de halkı kılıçtan geçirdiklerini yazar. Ancak Urfalı Mateos’a özgü abartılarla 150. 000 kişilik halkın tamamen imha edildiğini, 800 kilisesi bulunan şehrin mahvedildiğini yazar. Ona göre Erzurum’un tahrip edilmesi Ermeniler için bir milattı, Ermenistan’ın mahvolmasının başlangıcıydı. “Bundan sonra şark milleti seneden seneye devamlı bir surette mahvedildi.” diyerek bu olayın neden önemli olduğunun altını çiziyor.³⁹

XIII. yüzyılda yaşamış bir diğer Ermeni tarihçisi, eserinde Erzurum’un kaybedilmesini anlatırken, öncülleri gibi Selçukluların kentte büyük kıyım yaptıklarını, şehirdeki yedi yüz kiliseyi tahrip ettiklerini ve büyük zenginlik elde ettiklerini yazar. Çarpıcı bir örnek vererek de elde edilenlerin ne kadar kıymetli olduğunu göstermeye çalışır: Selçuklular, sadece Korepiskopos Davit’in evinden kırk deve ve seksen öküz tarafından ancak taşınabilen bir hazine götürmüşlerdi. Erzurum’da yaşananlardan sonra Konstantinos Monomakhos, bölgeyi Türklerden korumak üzere Grigor Pahlawuni önderliğinde bir ordu göndermişti.⁴⁰ Çamiçyan, 300. 000 nüfusu ve 800 kilisesi olan Erzurum’un kaybedilişini anlatırken, şehirdekilerin çok direnmesine rağmen bir netice alamadıklarını ve kente giren Selçuklu askerlerinin 140. 000 kişiyi öldürdüğünü kaydeder. Bunları aktardıktan sonra Simbat’ın tenkidine benzer bir eleştiri yaparak bölgede Anı şehrinin muhafızı Camenas komutasında 60. 000 Bizans askeri bulunduğunu, Vaspuragan’ı savunan Bulgar Aron’un askerleriyle birlikte bu sayının daha da arttığını, ancak onların Selçukluların bu seferi sırasında kılını bile kıpırdatmadığını yazar. Ermeniler Türklere karşı mücadele ederken onlar en küçük bir baskı gördüklerinde kaçıp kurtulmaktaydı.⁴¹

Erzurum’da yaşananlar Ermeni kaynaklarında bu kadar büyük yer bulup adeta çöküşün başlangıcı olarak görülürken Bizans tarihçileri tarafından hiç kıymete değer bulunmamıştır. Psellos İstanbul dışındaki meselelere o kadar duyarsızdır ki yazdığı eserin bu dönemle ilgili bölümleri Bizans başkentinin tarihi gibidir.⁴² Nikephoros Bryennios 1047’den

birdenbire Alp Arslan (1063-1072) dönemine geçmekle aradaki neredeyse yirmi yılı yok saymaktaydı.⁴³ Mikhael Attaleiates ise 1048-1054 arasında, Selçukluların akin yapmaya devam ettiğini yazarak geçiştirmektedir.⁴⁴ Böylece aynı taraftaki iki toplumun tarihçilerinin hassasiyetlerinin aslında birbirinden ne kadar farklı olduğu da ortaya çıkmış oldu.

FETHETMEDEKİ KARARLILIK: TUĞRUL BEY DOĞU ANADOLU'DA

Tuğrul Bey'in 1054 harekâtı, ilk kez bir Selçuklu hükümdarının Anadolu'ya sefere çıkması bakımından büyük bir önem taşır. Bununla birlikte 1054'te sadece Doğu Anadolu'yu değil Kafkasya ve Karadeniz bölgesini de yakından ilgilendiren bu seferin mahiyetini, dönemin Ermeni tarihçisi Aristakes olmasa öğrenmek mümkün olmayacaktı. Aristakes, Malazgirt önlerinde kamp kuran Tuğrul Bey'in yeryüzünü kapsayan askerlerinin bir kısmını Anadolu'nun kuzeyine doğru yolladığını yazar. Kuzeyde Abhazy'a'daki Kafkas geçitlerine kadar, kuzeydoğu'da Kars-Pasin arasına, kuzeybatı da Canik ormanlarına kadar ulaşan Selçuklu kuvvetleri karşılıklarına çıkan kuvvetleri mağlup etmişti. Gittikleri yerlere büyük zararlar verdiğini yazdığı Selçuklu askerlerinin yaptığı tahribatı bütün edebî kabiliyetini kullanarak kaleme alan Aristakes, Çoruh nehrini takip ederek geri dönen birliklerin Bayburt'taki ücretli Bizans askerleri olan Franklar tarafından mağlup edilmesine de oldukça sevinmiştir. Tuğrul Bey'in uzun süre Malazgirt'i kuşatması ancak karşılaştığı direnç karşısında muhasarayı kaldırarak geri dönmek zorunda kalması da Aristakes'i sevindiren diğer bir gelişmeydi. Kuşatmayı bütün ayrıntıları ile anlatan Ermeni tarihçisi Selçuklu hükümdarının Malazgirt'i alınamaması sebebiyle oldukça öfkeli olduğunu ve çok üzgün bir şekilde ülkesine döndüğünü de özellikle kaydeder.⁴⁵ Bununla birlikte Aristakes sayesinde Tuğrul Bey'in Bizans'ın bölgedeki gücünü anlamak bakımından önemli bir keşif yaptırdığı, güçlü surlarla korunan şehir merkezleri dışındaki yerlerde fazla bir direnişle karşılaşmayacaklarını anladığı öğrenilmektedir. Diğer yandan Malazgirt'in alınamaması karşısında gösterdiği tavır Tuğrul Bey'in Anadolu'nun fethedilmesindeki hassasiyetini ortaya koyarken bunu tarihe not düşen Aristakes'in yazdıkları, Ermeni tarihçisininin kayıtlarını konuya temas eden ender vesikalardan birisi haline getirmiştir. Geç dönem eserlerde Tuğrul Bey'in bu hassasiyetiyle alakalı çeşitli bilgiler bulunabilse de devrin kaynakları içerisinde bir tek Aristakes böyle bir ayrıntıyı fark edebilmiştir.

XI. yüzyılın diğer bir tarihçisi, Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferini, "Ermenistan'ın üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgâr esti. İran sultanı Tuğrul, payitahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan'a yürüdü." kelimeleriyle başlayan uzun bir metinle anlatır. O, çağdaşından farklı olarak çatışmalara fazla yer verir. Bargiri'yi aldıktan sonra çevredeki şehirleri de ele geçirdiğini yazan Mateos, Erciş'in kuşatmaya 8 gün dayanabildiğini, bundan sonra da Selçuklu hükümdarına teslim olduğunu yazar. Teslim sırasında Ercişlilerin Sultan'a, Malazgirt'i zapt ederse bütün Ermenistan'ın kendisine tâbi olacağını söylediğini yazan Ermeni tarihçi, bunun üzerine Tuğrul Bey'in bu şehre yürüdüğünü kaydederek Malazgirt kuşatmasının ardında yatan az bilinen sebeplerden birini ortaya koyar. Bundan sonra da uzun uzun kentin nasıl muhasara edildiğini, şehri savunan Ermeni kökenli Bizans komutanı Vasil'in halkı nasıl yüreklendirdiğini, şehri nasıl kahramanca müdafaa ettiklerini anlatır. Sultanın büyük bir mahcubiyetle ülkesine dönerken Malazgirt'in de Allah'ın lütfuyla Türklerin elinden kurtulduğunu yazarak bu bahsi noktalar. Mateos'a özgü dini benzetmeler 1054 seferinin anlatıldığı satırlarda da karşınıza fazlaca çıkar. Selçuklu ordusunu tarif ederken kullandığı "ateş fişkiran kara bulut", "öldürücü dolu sağanağı" gibi ifadeler Urfalı tarihçiye has tasvirler olarak yerini almıştır.⁴⁶

XI. yüzyıl Ermeni tarihçileri Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu'ya gelişine özel ilgi gösterip ayrıntılı bir şekilde anlatırken onları takip eden yazarlar da 1054'te gerçekleşenlere aynı değeri verir. Simbat, din adamı olmamasının verdiği bakış farklılığıyla olsa gerek Tuğrul Bey'in kazandığı başarıları ve Malazgirt'i alamayışını dinî tasvir kullanmaksızın, yalın bir dille anlatır.⁴⁷ Çamiçyan Tuğrul Bey'in seferinden bahsederken daha önceki kaynaklarda yer almayan ilginç bir zamanlamadan bahsederek Selçuklu hükümdarının, Bizans İmparatoru Konstatinos Monomakhos'un ölüm haberini aldığında Doğu Anadolu'ya girmeye karar verdiğini yazar. O da Aristakes gibi Malazgirt'in alınamamasından duyduğu memnuniyeti açıkça belli ederken diğer yerlerin Selçuklulara fazla direnemediğini ifade etmekten de geri durmaz.⁴⁸ Vardan ise eserinde bu sefere hiç yer vermeyerek çalışmasını itibarını zedelemiştir.

Dönemin Bizans kaynakları 1054 seferi hakkında Ermeni tarihçileri kadar ayrıntılı bilgi vermekten uzaktır. Skylitzes etraflıca temas etmekle birlikte Ermeni meslektaşları kadar ayrıntı anlatmaz.⁴⁹ Mikhael Attaleiates seferi Malazgirt kuşatması temelinde ele alırken⁵⁰ diğer

Bizans müverrihleri ise hiç bahsetmez. Anlaşılan, Ermeni tarihçilerinin derinden hissetmeye başladığı Anadolu'nun fethi hâlâ İstanbul'da gerekli yankıyı bulmamaktadır.

1054 seferinden sonra çeşitli Türkmen gruplarının Doğu Anadolu'ya baskınlar yaptığı Aristakes ve ondan sonra gelen Ermeni tarihçilerinin yazdıklarından anlaşılmaktadır. Küçük topluluklar halinde bölgedeki şehir ve kasabalara giren Türkmenler, düzenli olarak yağma akınları düzenledikten sonra geri çekilmekteydi. Tuğrul Bey'in geri dönmesinden sonra Gence, Dovin, Muş, Malatya ve Sivas'ta yaşananlar bunun örnekleridir. Özellikle 1057'de Malatya'ya ve 1059'da Sivas'a düzenlenen akınlar kaynaklarda geniş yankı bulmuştu. Bu arada Türkmenlerin ulaştığı yerlerde oluşan değişiklikler sadece Ermeni kaynaklarından anlaşılabilir. Zira diğer kaynaklar sadece büyük savaşlara ya da kendilerini etkileyen çok özel hadiselerle yer verirken kendilerince ayrıntı olan bu tür gelişmelerle ilgilenmezler. Aynı zamanda Ermenilerin ne kadar dinden uzaklaştığı, ne gibi sapkınlıklara bulaştıkları da Türkmen akınlarıyla eş zamanlı olarak anlatılabilir. Ancak bu iç sıkıntılar bir sonuca ulaşmak için bir vasıta gibi kullanılıyor izlenimi vermektedir. Nitekim Ermeni kaynakları bir süre sonra, bu dinden uzaklaşma sonucunda Tanrı'nın bir cezası olarak Türk akınlarına maruz kaldıkları gibi manidar bir sonuca varabilmektedir. Diğer yandan hem dönemin kaynaklarında hem de muahhar kaynaklarda dikkat çeken bir diğer husus, Bizans İmparatorluğu'ndaki iktidar değişikliklerinin Ermeniler tarafından yakından takip edilmesidir. Komşu devlet ya da toplulukların tarihini takip etmenin ötesine geçen hassasiyetle bu değişikliklerin takip edilmesi bir yana İstanbul'daki taht kavgalarına gösterilen tepkiler, neredeyse Bizans kaynaklarında rastlanılmayacak kadar aşırılıklar içerebilmektedir.⁵¹ Tahta çıkan her yeni kişinin kaynaklarca ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmesinden ve iç çekişmelere karşı gösterilen duyarlılıktan, Ermenilerin, Türk baskısına karşı hâlâ yönünü İstanbul'a dönük tuttuklarına ve Bizans'tan medet umduklarına yönelik bir sonuç çıkarmak mümkündür.

1059'da Sivas'ta yaşananlara ayrıntılı olarak temas eden Mateos, üç emir komutasındaki Selçuklu ordusunun bölgeye yöneldiğini haber alan Senekerim'in oğulları Atom ve Apusahl'ın kentten uzaklaştığını, geri kalanların da etkili bir savunma yapamadığını kaydeder. Sonuçta ağır bir mağlubiyete uğrayan Sivas halkı, Mateos'un alışlageldik üslubuyla büyük bir kıyıma uğramış, Selçuklu askerleri, büyük bir ganimetle

ülkelerine geri dönmüştü. Bütün bunların sonunda Mateos, Bizans'tan umudunu ilk kesen Ermeni tarihçisi olarak aşağıdaki satırları kaleme almıştı: "...Ermeni milletinin, Türk askerlerinin, öksüzlüğün, yalancı hâmilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü onlar (yani Grekler), Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmağı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurtu görür görmez kaçmağa başlayan kötü çobanlara benzediler. Grekler, Ermenistan kalesini tamamen yıkmak işinde büyük gayretle çalıştılar ve İranlılar tekrar taarruz ettikleri vakit kazanılan zaferleri kendilerine mal ettiler. Onlar utanmaksızın hadım kumandanlar ve haremağası askerlerle Ermenistan'ı müdafaa etmeye çalıştılar..."⁵² Fazla bir yorum gerektirmeyen bu satırlarda, Bizans'a karşı yitip giden umutlar, Selçuklulara karşı çaresizlik çok açık ve edebî üslupla bir dile getirilmekteydi.

"ALINAMAZ" OLARAK BİLİNER YERLERİ ALAN KİŞİ: ALP ARSLAN VE ERMENİLER

1064'e kadar yaklaşık on yıl boyunca bu gelişmeler Ermeni kaynaklarını meşgul ederken hem onlar hem de Bizans'ın Doğu Anadolu'daki savunma hattı için çok önemli bir gelişme olmuş ve Anı şehri Selçukluların eline geçmiştir. 16 Ağustos 1064'te Sultan Alp Arslan'ın fethettiği şehir Bizans'ın bölgedeki savunma hattının kalbi durumundaydı. II. Basileios'un başlattığı ve kendinden sonra gelenler tarafından sürdürülen faaliyetler neticesinde, Bizans imparatorları, Ermeni ve Gürcülerle ilişkileri bozma pahasına güneyde Van'dan kuzeyde Abhazyaya sınırına kadar olan siyasi teşekkülleri ortadan kaldırarak yerlerine, kendi askerlerini konuşlandırmışlardı.⁵³ Müstahkem mevkilere yerleştirilen bu askerlerin neredeyse tamamı ücretli askerlerden oluşmaktaydı.

Anı şehrinin kaybedilmesi, Erzurum'da yaşananlardan sonra Türklerin Anadolu'yu fethi konusunda Ermeni kaynaklarına yansıyan ilk ciddi gelişmeydi. Bu aynı zamanda Bizans'a bakışın değişmesinde büyük rol oynayan bir hadiseydi. 1064'e kadar pek çok savaşa, mağlubiyete ya da yağmaya tanıklık eden Ermeni kaynakları için bu kez durum çok farklıydı. Zira Selçuklular ilk kez Ermeniler için kutsal olan bir şehri ele geçirmek üzere gelmişlerdi. Bu zamana dek Bizans'ın

yanında savaflara katılıp mağlup olmaları ya da yaşadıkları bazı şehirlerin yağmalanmasıyla bu olay farklıydı. İlk kez bir Selçuklu hükümdarı Ermenilerin Doğu Anadolu'daki en mühim siyasi ve dini merkezlerinden birisini topraklarına katmak için karşılarında dikilmişti. İlk kez "alınamaz" olduğunu düşündükleri ve bu yönüyle övündükleri Anı şehri bu kadar kaybedilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı ve Ermeniler, tarihçilerinin kalemine oldukça dramatik ifadelerle yansıdığı üzere Türklere karşı yalnızdı. 16 Ağustos 1064'e dair kayıtların diğer bir özelliği, Ermeni kaynaklarının bu kaybı olabildiğince abartmasıydı. Hayal gücünün sınırları zorlansa bile inanılması mümkün olmayan tasvirlerle Anı'nın kaybedilişini anlatan Ermeni tarihçileri, aslında bu olayın kendileri için ne kadar hazin olduğunu göstermeye çalışmış olmalıdır. Çünkü bundan sonra da en az Anı kadar belki ondan çok önemli şehirleri Türklerin eline geçtiğinde bu kadar tepki göstermemişlerdi. 16 Ağustos 1064'te hissettikleri yalnızlığı bir daha hissetmemiş, en azından o gün umut bağladıklarından daha sonra medet ummamışlardı. Bu tarihten sonraki kayıpların hiç birinin Anı'daki kadar tesirli olmamasının en önemli sebebi bu olsa gerek.

Bizans kaynakları içerisinde sadece Skylitzes⁵⁴ ve Mikhael Attaleiates'in⁵⁵ kısaca ilgi gösterdiği Anı'nın kaybedilmesiyle ilgili olarak XI. yüzyılın tarihçileri Aristakes ve Mateos'tan geç dönem Ermeni kaynaklarına kadar ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca o zamana kadar Türklere karşı uğradıkları mağlubiyetleri, yaşadıkları hezimetleri İncil'deki kıyamet senaryoları ile resmeden tarihçiler, Anı şehri kaybedilirken bu tasvirleri cömertçe kullanmaktan kaçınmamışlardır. Aristakes, 1045'te kral Gagik'i, ölümünden sonra Anı'yı kendilerine bırakmaya ikna eden Bizans İmparatoru'nu hain olarak nitelemekte ve şehrin Ermenilerin elinden çıkmasını hiç unutmadıklarını yazmaktaydı. 1064'te ise onbinlerce askerini toplayan Selçuklu hükümdarının Anı'yı kuşattığını, uzun süren çatışmalardan sonra büyük kayıplar veren Ermenilerin daha fazla dayanamadığını, iç kalede kargaşa oluştuğunu ve şehrin düştüğünü yazar.⁵⁶ Olayların yakın tanığı olmasına rağmen Aristakes'in anlatımına bu sadelik hâkimken ardından gelen Ermeni tarihçileri, bu olayın sonuçlarını daha iyi tahlil edebilmelerinden olsa gerek Selçukluların kenti ele geçirmesini daha dramatik ifadelerle kaleme alırlar.

Aristakes'ten sonra Anı'nın alınmasını anlatan kaynaklar, Urfalı Mateos'tan etkilenmiştir. Esasında onun olayla ilgili teknik bilgileri

Aristakes'ten farklı değildir. O da kuşatmanın gelişimini halefi gibi anlatır, ancak 1021'de yaşananlarda olduğu gibi yaşananları olabildiğince dramatize ederek Ermenilerin Türkler karşısında ne kadar ezildiğini, ne acılara maruz kaldığını izah etmeye çalışırken İncil'deki darb-ı mesellerin de etkisiyle olsa gerek hayal gücünü zorlayan ifadelerle olayları kaleme alır. “Bir kara bulut gibi” tasvir ettiği Alp Arslan'ın “onbinlerce” insanın yaşadığı Anı'yı kuşattığını yazan Mateos, şehirdeki “bin bir” kilisede kurtuluş için ayın düzenlendiğini kaydetmekteydi. Selçuklu askerleri şehre girdikten sonra taş üstünde taş kalmamış,⁵⁷ “ikisi iki elinde, birisi de dişlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçak” ile merhametsizce halkı öldürmüşler, kent kısa sürede kan denizine dönmüştü.⁵⁸

Urfalı Mateos'un kayıtlarında tarih ile mitolojinin, hakikat ile hayalin birbirine karıştığı açıktır. Aristakes ile ortak noktaları, arkalarından gelen pek çok tarihçinin de eserinde yer verdiği yerler içerisinde. Ancak vahim olanı, Mateos'un yaptığı gerçek-üstü benzetmelerin ardılarına da tesir etmesi ve onların eserlerindeki bilgilerin doğruluğunu tartışılır hale getirmesidir. Onun açtığı yolda giden pek çok geç dönem tarihçi de Mateos'a atıf yapmaksızın ancak benzer ifadelerle hadiseyi naklederken, ilham aldıkları kaynağın Urfalı halefleri olduğunu belli ederler. Simbat kısa bir şekilde bahsettiği bu olayda Aristakes'in bahsettiği gelişmeleri anlattıktan sonra ahalinin kılıçtan geçirildiğini yazar.⁵⁹ Diğer bir XIII. yüzyıl tarihçisi onun gibi kısaca bahsetmesine rağmen Simbat'tan daha sert ifadeler kullanır. Genceli Kiragos, 27 gün boyunca kenti kuşatan Alp Arslan'a hakaretler yağdırarak onun “insanları yok eden bir hayvan” gibi şehri ele geçirdiğini kaydeder. Bundan sonra da Doğu Anadolu'yu savunanların tek tek yerlerini bırakarak başka yerlere kaçtığını da isim zikrederek kayıt altına alır.⁶⁰ Müverrih Vardan ise hiçbir ayrıntı vermeksizin bir cümlenin yarısında Alp Arslan'ın Anı şehrini zapt ettiğini yazarken diğer yarısında da, “...söylendiğine göre, bir hendek içinde bin kişiyi keserek, onların kanıyla yıkandı.”⁶¹ derken aslında dinî baskı altında yazılanların tarihî gerçeklerden ne kadar uzaklaşabileceğinin, hakikatin yerini inançların nasıl alabileceğinin en çarpıcı örneklerinden birisini vermektedir.

Anılı Samuel 1064'te şehrin Alp Arslan'ın eline geçtiğini, büyük bir katliam yapıldığını, kadın ve çocukların esir alındığını yazarken hem fazla teferruatla girmez hem de diğer meslektaşları gibi mübalağa yapmaz.⁶² Çamiçyan da Samuel gibi Anı şehrinin kaybedilişini anlatırken diğer kaynaklardan daha yalın bir dil kullanır. Onun tasvirinde en öne

çıkan, kenti idare edenleri söz başında ismen zikredip tanımlayarak Selçukluların Bizans yöneticilerinden şehri aldığını bilhassa ifade etmesidir. Dük unvanlı Bagarat ve yardımcısı Gürcü Gregory, Alp Arslan kenti kuşattığında Anı'yı idare etmekteydi. Muhasara sürerken yerli soylular büyük bir gayretle kenti savunmakla birlikte bu ikisinin yanlış idaresi yüzünden kargaşa çıkmış ve Selçuklular bu sayede şehre girebilmişti. Ondan sonra da rakam vermeksizin Selçukluların büyük bir kıyım yaptığını ve bunun Alp Arslan'ın ilk zalimliği olduğunu da yazarak sözlerini noktalar.⁶³

Mateos ve onu takip eden pek çok Ermeni kaynağı, Anı şehrinin düşmesinden sonra Selçuklu kuvvetlerinin Kars'a yöneldiğini, ancak bölgedeki Ermeni prensi Gagik'in büyük bir oyun yaparak şehrin idaresini eline aldığını yazar. Simbat'a bakılırsa Alp Arslan Gagik'e elçi göndererek teslim olmasını istemişti. Elçi huzuruna vardığında, Gagik'i yas elbiseleri giymiş vaziyette buldu. Böyle giyinmesinin sebebini sorduğunda, Gagik, Sultan Tuğrul öldüğünden beri matem tuttuğunu ifade etmişti. Haber Alp Arslan'a ulaştığında, şehre gelerek Gagik'le görüşmüş ve onun Kars'ı idare etmesine müsaade etmiştir. Böylece Selçuklu devleti içerisinde Ermeniler de idareci olarak görev yapmaya başlamıştır.⁶⁴

Anı'nın düşmesinden sonra Ermeni kaynaklarına yansıyan ilk olay, Selçuklu emirlerinin 1066'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleridir. Urfalı Mateos, Slar-Horasan isimli bir emirin bölgeye üç akın düzenlediğini yazar. Urfa civarına yönelen bu akınların ilkinde ücretli Frank askerleri bazı başarılar elde etse de Selçuklu askerlerine karşı fazla bir direniş olmadığını kaydederek Ermenilerin kahramanca savaşmalarından, Romalıların ise ihanetlerinden bilhassa bahseder. Hatta Romalıları, Selçuklu askerlerini mağlup eden Frankları bile bölgeden çekmişlerdi. İkinci ve üçüncü seferlerde Urfa'nın çevresinde Selçuklulara mukavemet edebilecek bütün müstahkem mevkiiler tahrip edilirken büyük ganimet de elde edilmişti. Antakya'nın Ermeni kökenli dükü Bekht'in ağzından bu olanların sorumlusu, ihanet içindeki dinsiz Romalılarıdır.⁶⁵ Bu akınların en büyük önemi, çevredeki savunma gücünü tahrip ederek bölgenin stratejik bakımdan oldukça mühim şehirlerinden olan Urfa'nın alınabilmesine zemin hazırlamak olmalıdır. Ermenilerle Romalıları arasındaki ayrılıkların gün geçtikçe derinleşmeye başlaması ve birbirlerini ihanetle suçlayacak kadar düşmanlığın gün yüzüne çıkması, Ermeni kaynaklarına yansıyan diğer önemli gelişmedir.

Simbat, Mateos'un anlattıklarından farklı olarak 1066'da Gümüştekin'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetlerinden bahseder. Aslında ondan önce de O'shin (?) isimli bir emir gelip Ermenilerin yaşadığı yerlere zarar vermişti -yukarıda bahsedilen seferler olabilir- ama Gümüştekin'in yaptıkları daha geniş bir bölgeye yayılmıştı. Kalabalık bir orduyla Amid'e gelen Selçuklu kumandanı, buradan Urfa yönüne hareket ederek Nusaybin'i kuşatmış ancak alamamıştır. Buradan Fırat'ı geçerek Adıyaman'a ulaşan Gümüştekin, şehirde yaşayanları kılıçtan geçirmiştir. Nusaybin'deki bazı prensler Urfa dükü Arvandanos'u uyararak için elçi gönderse de Selçuklular çevresini kuşatmıştı. O da 20.000 yaya 1.500 süvariden oluşan bir orduyla Gümüştekin'e karşı durmaya çalıştı ancak Bizanslı askerlerinin ihanetine uğradı, yapılan savaşta 11.000 askerini kaybetti ve esir düştü. Selçuklu emiri onu ve esir aldığı diğer soyluları Urfa'ya getirerek yüklü bir fidye karşılığında serbest bıraktı, büyük ganimetlerle ülkesine döndü.⁶⁶

FETHİN DÖNÜM NOKTASI: MALAZGİRT SAVAŞI

Ermeni kaynaklarının Anı'nın kaybedilmesinden sonra yaşananlara eski hassasiyeti göstermez. Nitekim Aristakes, 16 Ağustos 1064'ten sonra hemen Malazgirt savaşına yer vererek artık kendileri için pek çok şeyin önemini yitirdiğini gösterir gibidir. Malazgirt savaşını anlatırken de Bizans imparatorunun büyük bir orduyla Erzurum'a geldiğini, oradan da Selçuklu sultanının bulunduğu Malazgirt'e ilerlediğini yazar. Burada yapılan savaşta Bizans ordusunun ağır bir mağlubiyete uğradığını kaydeder. Onun kısa anlatımında en dikkat çeken, Tanrı'nın Romalıların yanında olmadığı yönündeki tespittir. Aristakes'e göre Tanrı, Hıristiyanlardaki inanç ve yeteneği alıp Selçuklu askerlerine vermişti. En az bunun kadar ilginç diğer bir tespiti de Bizans imparatorunun Ermenilere karşı öfke dolu olduğuydu. Alp Arslan ise alınmaz denen yerlerden ikincisi olan Malazgirt'i de alarak Ermeni tarihçisinin övgüsüne mazhar olmaktaydı. Üstelik Romalıların imparatorunu serbest bırakarak büyük bir onurun da sahibi olmuştu.⁶⁷

Mateos, 1070'de Sultan Alp Arslan'ın "taşkın bir nehir gibi" hareket ederek Malazgirt'e geldiğini, bir gün içinde ele geçirdiğini ve Tuğrul Bey'in kenti alamayıp geri çekilirken ona karşı yapılan küstahlıkların bedeli olarak şehirde büyük bir katliam yapıldığını yazar. Buradan Amid'e yönelen Selçuklu hükümdarı şehri kuşattığında bir oğlu olmuş

ve adını Tutuş koymuştu. Bu sevincinden dolayı Amid'e merhamet gösteren Alp Arslan, Urfa'ya yönelmiş, yolu üzerindeki Tilkhum ve Tiltovrav kalelerini aldıktan sonra 10 Mart'ta Urfa'yı kuşatmaya başlamıştır. 50 gün süren kuşatmadan bir netice alamayan Alp Arslan, mahcup bir şekilde Halep üzerine yöneldi. Bu olan biteni haber alan Bizans İmparatoru ise Got, Bulgar, Kapadokya, Kilikya, Bithinya, Antakya, Trabzon'dan asker toplamış, Ermenilerden ve Khujastan'dan getirttiği barbar askerleriyle birlikte "deniz kumu" kadar çok olan askerleriyle 1071'de doğuya yürüyüşe geçmiştir. Ordu Sivas'a vardığında buradaki Romalılar, Ermenilerin kendilerine eziyet yaptığı yönünde şikâyetle bulunmuşlar, Romanos Diogenes (1068-1071) de bunlara itibar ederek, dönüşte Ermeni mezhebini kaldıracağına dair tehdit savurup yemin etmişti. Aynı zamanda askerlerine Sivas'ı yağmalamaları talimatı da verdi. Böylece kentte büyük bir kıyım yapılırken şehrin Ermeni idarecileri de gözden düşürülmüştü. Yoluna devam ederek Malazgirt'i ele geçiren Diogenes, buradaki Selçuklu askerlerini imha ettirmişti. Haber Alp Arslan'a ulaştığında süratle Halep önlerinden Malazgirt'e gelen Selçuklu hükümdarı, burada, Bizans ordusundaki hainlerden bir mektup almış ve ordunun büyük kısmının kendisiyle birlikte olduğunu öğrenmişti. Diğer yandan bazı hainler de Bizans imparatorunu, ordusuna karşı kimsenin duramayacağını, yiyecek sıkıntısı sebebiyle askerlerin bir kısmının geri göndermesi hususunda ikna etmişti. Savaş başladığında Romalıların Ermeni kumandanları Khatap ve Vasilag kahramanca savaşmış ancak maktul düşmüşler, Bizans ordusu dağılmıştı. İhanet içindeki Romalılar daha ordu dağılmadan İstanbul'a dönüş yolunu tutmuştu. Sağ kanadı oluşturan Uzlar ve sol kanadı oluşturan Peçenekler savaş sırasında Selçuklu tarafına geçince muharebenin sonucu da belli olmuştu. Alp Arslan büyük bir zafer kazanmış, Diogenes'le barış imzalamış ve Romalılarla arasında sıkı bir dostluk tesis etmişti.⁶⁸

Aristakes ve Mateos'un Malazgirt Savaşına gösterdiği ilgisizlik, Anadolu'nun fethiyle ilgili olarak ilk kez Bizans tarihçilerinin Ermeni meslektaşlarından daha ayrıntılı bilgi vermesine zemin hazırlar.⁶⁹ Erzurum'dan beri hassasiyetleri farklılaşan iki tarihçi grubu arasındaki ayrılık Malazgirt'e gelindiğinde açıkça gün yüzüne çıkar. Artık Ermeni tarihçileri yönünü başka meselelere çevirmişken Bizans müverrihleri Selçuklu fetihlerini yakından izler hale gelmiştir.

Ana kaynaklar ilgisiz kalmakla beraber geç dönem Ermeni tarihçilerinin hazırladığı eserlerde Malazgirt Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi

bulmak mümkündür. Simbat, Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşından önce doğu ve güneydoğu Anadolu'daki faaliyetlerine geniş yer verir. O, 1070'de Malazgirt önlerine gelerek Tuğrul Bey'in alamadığı bu şehri ele geçirdiğini yazar. Amid önlerine geldiğinde bir oğlu olduğunu ve adını da Tutuş koyduklarını kaydeden Ermeni tarihçisi, buraları kontrol altına alan Selçuklu hükümdarının oradan Urfa'ya yöneldiğini, elli gün süren uzun bir kuşatmadan sonra başarılı olamadığını büyük bir sevinç içinde kayıt altına almıştır. Bu kuşatma sırasında Selçuklulara karşı direnen kuvvetler için "biz" öznesini kullanan Simbat, başarısızlığa uğrayan Alp Arslan'ın Urfa'dan Halep'e doğru yürüyüşe geçtiğini yazar. Selçuklu ordusu Halep önlerindeki Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Bulgar, Peçenek, Kapadokyalı, Bithinyalı, Kilikyalı, Trabzonlu ve Antakyalılardan devşirdiği büyük bir ordu ile Alp Arslan'la karşılaşmak üzere Sivas'a gelmişti. Şehir sakinlerinden bazıları onu Ermenilere karşı kıskırtmış, o da tahriklere kapılarak Ermeniler hakkında bazı olumsuz davranışlarda bulunmuştu. Hatta seferden dönüşte imparatorun Ermenileri ortadan kaldıracağı söylentisi bile çıkmıştı. Bu yüzden Bizans tarafındaki Ermenilerin çoğu savaşta isteksiz davrandı. Mağrur Diogenes, Uz ve Peçenek askerlerinin ihanetine uğrarken Ermenilerin kahraman komutanları Xatap ve Vasilak savaş meydanında can vermişti. Bizans ordusu ağır bir mağlubiyete uğrarken imparator da esir düşmüştü. Ancak Selçuklu hükümdarı ona barış yemini yaptırdıktan sonra memleketine dönmesi için Diogenes'i serbest bıraktı.⁷⁰

Genceli Kiragos, Selçukluların Anadolu'ya yayılmasına tepkisiz kalmakla birlikte Malazgirt savaşından bahsederken Diyojen'in büyük bir orduyla İran üzerine sefere çıktığını, ancak zorba Alp Arslan tarafından yenildiğini yazar.⁷¹ Vardan da her zamanki umursamazlığı ile Malazgirt savaşından kısaca bahseder. Bizans imparatorunun Malazgirt'e gittiğini ve orayı zapt ettiğini, bunun üzerine de Alp Arslan'ın onun üzerine giderek ağır bir mağlubiyete uğrattığını ve esir ettiğini yazar.⁷² Çamiçyan ise Sivas'taki gelişmelere daha geniş yer vererek Diogenes'in burada Ermenileri yok edeceği sözünü ettiğinden bahisle şehirdeki Ermenilerin önde gelenlerini de tehdit ettiğini yazar ve sonunda, kısa süre sonra İmparatorun, Alp Arslan'la savaştığını, mağlup olup esir düştüğünü ancak fazla geçmeden salındığını yazar.⁷³ Esasında bu kayıtların satır aralarında, artık Bizans'ın Ermenileri için taşıdığı anlamın ne kadar büyük değişikliğe uğradığının ipuçlarını görmek mümkündür. Sivas'taki Ermenilerin varlığını ilgilendiren bir meseleden dolayı Romalılardan

bahsederken, Malazgirt'te Selçuklulara karşı uğradıkları ağır mağlubiyet bahis mevzuu bile yapılmıyor.

Ermeni kaynakları içerisinde Mateos'un dikkat çektiği bir gelişme, Anadolu'nun fethinin hukukî zeminini ortaya koyar. Diogenes'in ülkesine dönerken yakalanıp öldürülmesi haberini alan Alp Arslan, ağlamış ve çok kederlenmişti. Urfalı tarihçinin kelimeleriyle "Romalıların Allahı yoktur. İranlılarla Romalılar arasında aktedilmiş olan dostluk ve ittifak yemini bugün çözülmüş oldu. Bundan sonra Haça tapınan bütün milletler kılıçla mahvedilecek ve bütün Hıristiyan milletleri esaret altına alınacaktır."⁷⁴ diyen Selçuklu hükümdarı, Bizans'ın anlaşma şartlarını yerine getirmemesi sebebiyle Anadolu'nun fethi emrini vermekteydi. Çağdaş bir Bizans tarihçisinin de "... özgür bıraktığı tutsağının, kendi memleketlileri tarafından acımasızca acıklı bir ölüme mahkum kılındığını ve onunla yapılan barış anlaşmasının geçersiz kaldığını öğrenen Sultan, çok üzüldü ve ordusuna, Rum ülkesini istila etmesini buyurdu."⁷⁵ kelimeleriyle duyurduğu hukukî zeminde, uluslar arası hukukta taraflardan birisi imza koyduğu anlaşmanın gereğini getirmezse, muhatabına her türlü tasarrufta bulunma hakkı doğar. Urfalı Mateos ve Zonaras sayesinde, Alp Arslan'ın bu hak gereği emir ve beylerine, Anadolu'yu fethetme emri verdiği öğrenilmiştir.

ERMENİLER TÜRK HÂKİMİYETİNDE: "HERKESİN BABASI" MELİKŞAH

Anadolu'nun fethi aşamasında Ermenilerin Türk hâkimiyetinde yaşamaya başlamasıyla kaynaklarda önemli bir değişim başladığı hemen fark edilebilir. O zamana kadar Türklerin bölgeye yayılmasını yüzeysel ifadelerle anlatan, başta bulunan Selçuklu sultanlarını ismen zikretmeye değer görmeyen Stephannos Orbelian gibi Ermeni tarihçileri, Melikşah devrinde Karabağ'ın ulaştığı özgürlüklerden bahsederken ilk kez bir Selçuklu hükümdarının adını anmaktaydı.⁷⁶ Acaba bu bazı Ermeni tarihi araştırmacılarının düşündüğü gibi⁷⁷ Melikşah'ın Tuğrul Bey ve Alp Arslan'dan farklı bir mizaca sahip olmasından mı kaynaklanmaktadır? Gerçekten Ermenilerin Selçuklu idaresini benimsemesinde büyük rol Melikşah'ın şahsî özelliklerine mi aittir? Bu soruya cevap veren Genceli Kiragos, Melikşah'ın babasının kötü alışkanlıklarını sürdürmediğini, barış karşıtı babasının aksine sükûneti sağladığını, başta Ermeniler olmak üzere tebaasına iyi davrandığını, barış ve sevgi ile

bütün dünyanın en önemli idarecisi olarak takdir kazandığını yazar.⁷⁸ Ancak yine de değişimi tek bir kişinin şahsî özelliklerine bağlayarak izah etmenin sığ bir yaklaşım olduğu düşüncesindeyim. Ermenilerin Türklere bakışının farklılaşmasında, ilk kez Türk idaresinde yaşamının ortaya çıkardığı dönüşüm sürecinin Melikşah zamanına denk gelmesini göz önünde bulundurmak gerekir düşüncesindeyim. Bundan, Melikşah'ın diğer Selçuklu sultanlarından farklı meziyetlere sahip olmadığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Ancak onun da halefleriyle aynı kültür çevresi içerisinde yetiştiği ve sadece Ermenilere değil bütün insanlığa aynı pencereden baktıkları unutulmamalıdır.

1086'da Sultan Melikşah'ın batıya gelişi, Ermeni kaynaklarındaki değişimin en çarpıcı örneklerinden birisidir. Mateos, "cihangir" sultan Melikşah'ın Antakya'ya kadar ilerleyişini anlatırken, "yüreği Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu" olarak geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözü ile baktığı için hiç muharebe yapmadan birçok eyalet ve şehirlere hâkim olduğunu yazar.⁷⁹ Bu satırları okuyanların düştüğü hayret Mateos'la sınırlı değildir. Onu örnek alan pek çok tarihçi de Melikşah'ın Akdeniz kıyılarına ulaşmasına benzer ifadelerle yer verir. 1085'te Süleymanşah ile Tutuş'un Halep önlerinde yaptığı savaştan bahseden Simbat, bundan bir yıl sonra Selçuklu hükümdarının bölgeye gelişinden ayrıntısıyla bahseder. "Dünyanın fatihi" olarak nitelediği Melikşah'ın Ermenilerin yaşadığı yerlere girdiğini yazan Simbat, ancak onun "nazik" ve "merhametli" oluşu sebebiyle herkes tarafından sevildiğini kaydeder. Antakya'yı aldıktan sonra Melikşah'ın Akdeniz'e varma hikâyesini de aktaran Ermeni tarihçisi, Selçuklu hükümdarının emriyle Urfâ'nın kuşatıldığı anlatırken, sanki aynı kenti almaya çalışan Alp Arslan'a lanetler yağdıran kendisi değilmiş gibi olağan dışı hiçbir şey olmamışçasına davranmakta ve kentin ele geçirildiğini yazmaktadır.⁸⁰ Çamiçyan Melikşah'ın 1086'daki sefere Bizans'ı Doğu Anadolu'dan tamamen atmak için geldiğini yazarken onun bunu kolayca başardığını, Romalıların herhangi bir direniş gösteremediğini belirtmektedir. Onun döneminde Hıristiyan kilise ve manastırları her türlü vergiden muaf tutulmuştu. Ancak onun ölümünden sonra başa geçenler Ermenilere eski müsamahayı göstermemişlerdi.⁸¹

1090 yılında Katoligos Barseg'in Melikşah'ı ziyareti, bütün Ermeni kaynaklarında Selçuklu hükümdarının büyük iltifatlara mazhar olmasını sağlar. Ermeni ruhbanlarının şikâyetlerini dile getirmek üzere Melikşah'ın yanına gitmişti. Simbat, din adamı olmamasının verdiği

rahatlıkla olsa gerek Melikşah'ı "Tanrı seven" bir hükümdar olarak tanımlamaktan çekinmez.⁸² Diğer meslektaşları Selçukluları en kibar ifadelerle "dinsiz", "sapkın" gibi ifadelerle anarken o da bazen benzer tanımlamalar yapardı. Oysa Melikşah'tan bahseden hiçbir Ermeni kaynağında olumsuz bir ifadeye rastlanmaz mümkün değildir. Melikşah Barseg'in isteklerini dinledikten sonra hepsini kabul ettiği gibi verdiği bir fermandan kilise ve manastırlara ekonomik ve dini özgürlük tanıyarak Ermeni din adamını büyük bir onur ve sevinçle geri gönderdi. Bu davranış o zamana kadar Ermenilerin bir örneğini görmediği büyük bir imtiyazdı. O zamana kadar başka devlet adamları tarafından teorikte bazı şeyler vaat edilse de uygulamada Melikşah kadar cömert davranana rastlamayan Ermeni kaynakları, Selçuklu hükümdarına ayrı bir değer vermekte tereddüt etmeyecekti. Aslında bu uygulama, Türk idaresinde yaşamaya başlayan Ermenilerin karşılaştıkları ilk devlet uygulamasıydı. İlk uygulamada böylesine büyük bir değer görmeleri de Melikşah'ı büyük övgüye mazhar kılacaktır. Melikşah'ın ölümünden hemen sonra baş gösteren taht kavgaları ve iç çekişme, sükûnetin bozulmasına ve Ermenilerin Türk idaresinde bulduğu huzurun da ortadan kalkmasına sebep olacaktır. Bu ortamda Çamiçyan'ın ifade ettiği gibi Ermenilerin Melikşah'tan gördüğü ilgiyi görmeleri mümkün değildir. Artık Selçuklu vatandaşı olmak Ermeniler için cazibesini yitirmeye başlamıştır.

Vardan, hikâyeyi farklı bir şekilde anlatıp Barseg'in Melikşah'ı haçı kaldırmış vaziyette karşıladığını, Selçuklu hükümdarının da onu hediye ve fermandan taltif ettiğini yazarken, sonuçta onun bilhassa Ermenilere karşı merhametli ve iyi düşünen bir zat olduğunu yazar. Aynı Vardan, babasını "bütün memleketleri kana boyayan" bir kişi olarak tanımlarken Melikşah'ın Akdeniz'e kadar olan yerleri almasından bahsederken ona "fatih" unvanı vermekte herhangi bir mahsur görmez.⁸³ 1092'de Melikşah'ın öldüğünü bildirirken Simbat, onun "güzel" ve "iyi" bir insan olduğunu, Ermenilerin onun zamanında manastır ve kiliselerinin serbestiyet kazandığını yazar.⁸⁴ Tasvirleriyle meşhur tarihçimiz Mateos da "herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük sultan Melikşah öldü." kelimeleriyle onun ölümünü duyururken, ihanet içindeki eşinin "bu muhterem zata" zehir içirdiğini ve "en büyük hükümdarın" canına kıydığını kaydeder.⁸⁵

Melikşah'ın ölümünden sonraki dönemde Ermeni kaynaklarının Anadolu'nun fethine ya da Selçuklulara bakışında önemli değişiklikler gözlenir. Devrin Ermeni tarihçileri, hassas oldukları yer, kurum ya

da olaylar çerçevesinde Türklerden bahsetmeye başlar. Doğu Anadolu tamamen Türk devlet ve beyliklerinin elinde olduğu için onlara göre bu bölgenin fethi tamamlanmıştır. Diğer bölgelerin fethedilmesi için yapılan mücadeleye ise yukarıdaki hassasiyetleri ölçüsünde yer verirler. Artık onlar için Bizans'ın Selçukluları Anadolu'dan atmak için çaba göstermesi devrin Ermeni tarihçileri için pek de kıymete değer sayılmaz. Bir başka deyişle Ermeni tarihçileri Anadolu'nun fethini takip görevini Romalı meslektaşlarına devrederler. Öyle ki Selçuklu ve Bizans kaynaklarında büyük akis bulan ve Romalıların Anadolu'yu Türklerden almak için son umutlarının da tükendiği Miryakefalon Savaşı, Ermeni tarihçilerin çoğunda kayda değer bulunmazken bahsedener için de bir cümleyle ifade edilebilecek bir anlamdadır.⁸⁶ Ermeniler için kanıksanmış hale gelen savaşlar artık Bizanslı tarihçilerin ilgi alanına girmekte ve Türklerin Anadolu'daki ilerleyişi ayrıntılı olarak başka kaynaklardan takip edilebilmektedir. Selçukluların gerilemesine bağlı olarak ortaya çıkan karmaşada elde edilen dinî ve ekonomik özgürlüklerin gözden düşmesi Ermeni kaynaklarının ilgisini başka yöne çevirmesine zemin hazırlar. Zira artık Ermeniler Melikşah'tan özel muamele gören bir topluluk olmaktan çıkmış, onun ölümüyle baş gösteren uzun taht kavgasında ne din adamları ne de önderleri herhangi bir taltife mazhar olmadığı gibi muhatap bile kabul edilmemiştir. 1105'e kadar yakın süre devam eden iktidar mücadelesinde böyle bir şey beklenmesi de boşunaydı. Ancak Ermenilerin Melikşah devrindeki muamelenin sürmesini beklediği, yine ayrıcalıklı olmak istedikleri kaynaklarda Selçuklulara karşı ilginin aniden değişmesinden anlaşılabilir. Melikşah'ın ölümünden sonra Ermeni tarihçilerinin ana gündemi çevrelerindeki Hıristiyan güçlerin faaliyetleri olmuştur.

Haçlıların Çukurova'yı, Gürcülerin de Doğu Anadolu'yu Türklerden geri alabilmek için uğraş vermesi XII. yüzyıldan itibaren Ermeni kaynaklarında geniş yer bulur. Bunlardan ilki Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir yerdir ve Selçuklulara karşı bağımsızlıklarını kazanmak için harcadıkları bütün çabalar boşa çıkmıştır. Onlar da Haçlılara umut bağlayarak bölgede kurulan kontluklar sayesinde Türklerden kurtulmayı, sonra da istikallerini ilan etmeyi tasarlamaktaydı. Haliyle devrin Ermeni kaynakları da ilgisini bölgeye yöneltmişti. Gürcülerin yaklaşık bir asır boyunca Doğu Anadolu'daki Selçuklu gücüne büyük darbeler vurması ise Ermeni tarihçilerini heyecanlandıran diğer bir gelişmeydi. Kral David döneminde başlayıp Kraliçe Tamara döneminin sonuna

kadar devam eden akınlar sırasında Gürcüler önemli başarılar elde ederken Selçuklular ve onlara bağlı beylikler, genel itibarıyla savunma konusunda kalmıştı. Ancak Doğu Anadolu siyasi ve demografik bakımdan öylesine Türklerle doluydu ki bölgeyi başkasının yurt haline getirmesi imkânsızdı. Sonuçta her iki yerdeki mücadele Anılı Samuel, Vahram, Mıkhitar Gosh, Mıkhitar Ayrivanetsi gibi Ermeni tarihçileri tarafından yakından takip edilse⁸⁷ ve onlar sayesinde günümüze kadar bütün ayrıntılarıyla ulaşılsa da sonuç değişmedi.

SON SÖZ

Buraya kadar anlatılanlardan, Doğu Anadolu'nun fethini bütün ayrıntılarıyla yansıtmayı açısından Ermeni kaynaklarının büyük öneme sahip olduğu anlaşılabilir. Anadolu'nun savunulması için hayati öneme sahip üç hattan en doğuda olanının Selçuklular tarafından nasıl ele geçirildiği, Ermeni tarihçilerinin tanıklığında gün yüzüne çıkmıştır. Mücadelenin gerçekleştiği coğrafyada yaşayan bu tarihçiler, olayları dinî ve millî hislerin etkisi altında kaleme almış olsa da diğer meslektaşlarının haberdar olmadığı ya da ilgi duymadığı pek çok gerçeğin karanlıkta kalmasını önlemişlerdir. Onların büyük kısmının din adamı olması, olayların aktarılmasında dinî baskıdan kurtulamamalarına sebep olsa da dinî hislerle kaleme alınan yerlerin diğerlerinden açıkça ayrılabilirdiği, eserlerini dikkatle okuyan herkesin kolayca görebileceği bir gerçektir. Okurlarının gözünde Ermeni tarihçileri, bazen hakikatle hayali bir arada sunabilen, doğrularla efsaneleri ya da menkıbeleri karıştırabilen bir yazar konumundadır. Anadolu'nun fethinin anlatıldığı satırlarda İncil'deki kıyamet alametine benzetilen ya da ellerinde tuttuklarının yanı sıra ağızındaki bıçakla da Hıristiyanları yok etmeye çalışan Selçuklu askerlerinin hayal gücünü zorlayan tasvirleri bunun ilk akla gelen örnekleridir. En çarpıcı örneklerini Mateos'ta bulabileceğiniz bu tarih yazımı, Simbat dışındaki Ermeni tarihçilerinin eserlerine hâkim durumdadır.

Anadolu'nun fethinde Ermeniler için dönüm noktası, Erzurum'un yağmalanmasıdır. 1021'den 1049'a kadar gelişmelere Bizans tarafından bakan Ermeniler, bu olaydan sonra büyük bir çöküş içine girmiş ve yaşananlardan Romalıları sorumlu tutmuştur. Bizans imparatorlarının Ermenilerin bağımsızlığına son vermesi kaynaklarda büyük tepki toplamakla birlikte esas bu yerlerin Selçuklulara karşı savunulmasında Romalı idarecilerin gösterdiği zafiyet, tarihçileri büyük öfkeye sevk

etmiştir. Erzurum'da başlayan çöküş diğer yerlere de sıçrayınca ve alınamaz diye gururlandıkları Anı, Malazgirt gibi yerler Türklerin eline geçince, kaynaklar, Ermenilerin ne kadar kahramanca savaşmışları, Romalı idareci ve askerlerin ise ne kadar ihanet içinde olduklarına dair sayısız örnekle doludur.

Aristakes ve Mateos, Anadolu'nun fethine tanıklık eden Ermeni tarihçileridir. Geç dönem kaynaklar bu ikisinden, özellikle de Urfalı tarihçiden etkilenecek konuya temas ederler. Meseleleri aktarırken kullandıkları üslup Mateos'un aşırılıklar içeren benzetmeleriyle doludur. Çağrı Bey'in seferinden itibaren Ermeni kaynakları, Selçuklulara karşı endişe ve korku dolu bir bakışla yaklaşmışlardır. Muhatabı oldukları topluluk onlar için muamma denilecek kadar yabancı olduğu gibi askerî bakımdan da çok üstündür. Üstelik Ermenilerin de belirli yerlerinde yoğunlaştığı bir ülkeyi yurt edinmeye talip olmuşlar ve bunu için bölgenin en büyük gücü olan Bizans İmparatorluğuyla mücadele etmeye başlamışlardı. Bu mücadelede Ermeniler gücüne karşı duramadıkları, aynı zamanda Müslüman olan Selçuklulara karşı Bizans'ın yanında yer almayı yeğlemişlerdir. Dönemin Ermeni tarihçileri de eserlerini bu şartlar altında kaleme almışlardır.

Doğu Anadolu'da Bizanslılarla Selçuklular arasındaki ilk muharebe olan Hasankale Savaşının bütün ayrıntıları Ermeni kaynaklarından öğrenilir. Bu savaşta uğranılan mağlubiyet tedirginlik uyandırsa da Ermeni tarihçilerinin bakış açısıyla mücadeleye devam edilebilirdi. Ancak ertesi yıl Erzurum Selçukluların eline geçince ve Romalı idareciler bunu önlemek için çok çaba sarf etmeyince Ermeni tarihçileri eleştirir oklarını Bizans İmparatorluğu'na çevirmeye başlamakta tereddüt etmez. 1054'te Tuğrul Bey'in seferi sırasındaki başarı ve başarısızlıkları Ermeni kaynaklarından öğrenmek mümkündür. Ancak bunun ötesinde Aristakes sayesinde Selçuklu kuvvetlerinin kuzeyde ve kuzeybatıda ulaştığı yerler bilinebildi. Diğer yandan onun Malazgirt'in alınmamasından duyduğu sevinç hâlâ Türklerin durdurulmasına adına umut taşıdığını da gösterir. Ancak Anı'yı kaybetmeleri bu umutların son bulmasına yol açtı. Gerek Aristakes ve Mateos gerekse geç dönem kaynaklarda bu kayba büyük yer verilmesi umutların yok olmasıyla aynı anlama gelmesinden kaynaklanmalıdır. Bundan sonra Türkler karşısında yaşanan her hezimetle Selçuklulara lanetler okunurken Romalılara da hakaret edilmesi gelenek halini alır. Malazgirt Savaşı ve diğer pek çok kayda değer olaya Ermeni tarihçilerinin yeterince ilgi göstermemesinin sebebi Bizans'ın onların

gözünde anlamını yitirmesinden doğmuş olmalıdır. Anadolu'nun diğer yerlerinin Türklerin eline geçmesi Ermeni kaynaklarının ilgi alanından çıkmıştır.

Ermeni kaynakları, Doğu Anadolu'daki Selçuklu yayılmasını bazen en küçük yerleşim yerleri düzeyine varana kadar ayrıntılı bir şekilde yansıtmakla yaşanan değişimin bugüne ulaşmasını sağlayan en önemli tarihî dayanak olmuştur. Türk fetihleri mücadelenin taraflarından Bizans tarihçileri için sadece bazı eyaletlerin kaybedilmesinden ibaret olduğu için bu değişimin İstanbul'dan algılanması mümkün değildi. Oysa Ermeni tarihçileri için mesele yaşadıkları yerin idaresinin el değiştirmesinden öte bir hadisedir. Onlar, çevrelerinin nasıl kalabalık Türk grupları tarafından kuşatıldığını, kısa bir sürede nasıl azınlık durumuna geldiklerini, sapkın olarak kabul ettikleri bir dinin nasıl bir anda ülkesinde en yaygın inanış haline geldiğini izliyorlardı. Yani değişimi yaşıyorlardı. Çoğunluğu din adamı olan Ermeni tarihçilerinin yaşananlar karşısında dehşete düşmesini, bunları kıyamet alameti olarak görmesini, Türklerden ya da Romalılardan bahsederken sevgi, korku, nefret gibi hislerinde aşırıya kaçmasını aslında pek garipsememek gerekir. Önemli olan, bazen edebiyatçıları kışkıracak eşsizlikteki bu benzetmelerden ayıklanacak tarihî bilgilerin değerini kavrayabilmektir. Çünkü Ermeni tarihçilerinin Anadolu'nun fethiyle ilgili kayıtları, emsalleriyle kıyas kabul etmeyecek kadar büyük değere sahiptir.